

„Mert kénköves esső az égből le tsordul”

A világvégéről szóló históriás ének a magyar
költői hagyományban.

Apokalipszis

Bevezetés

Dolgozatom egyszerűen megfogalmazott célja, hogy egy szövegen keresztül bemutassa, hogy milyen síkokon tudnak mozogni különböző elemek a folklorizációs folyamat során. Elemek alatt itt elsősorban formulákat, motívumokat, szókapcsolatokat, szövegrészeket értek.

A téma megköveteli a komplex módszerekkel történő megközelítést a kérdésnek. Megkerülhetetlen több forrástípus használata, jelen esetben is ez történt. A kutatást szakirodalmi áttekintéssel, adattári (nyomtatott és kéziratos) források áttekintésével, valamint összehasonlító szövegfilológiai elemzéssel végeztem.

A dolgozat kiindulásául szemináriumára készített kéziratos-szöveg lejegyzési gyakorlatok szolgáltak. A *Benczédi Sámuel-énekeskönyvben* található Világ végéről való história címet viselő szöveggel dolgoztam először,¹ majd utánajártam a többi variánsnak kéziratos énekeskönyvekben.² Azóta eltelt időben megtörtént más forrástípusok bevonása, és tágabb időhatárok meghatározása.

A vizsgált szöveget nem ismeretlen a folklorisztika szakirodalmában, több kutató is foglalkozott vele.³ Először a XX. század első felében kap némi figyelmet az *Ethnographia* lapjain. Az ekkor felmerülő kérdések a szöveggel kapcsolatban jól példázzák a tudománytörténet megfelelő korszakát. Elsősorban az eredetiségével foglalkoznak, majd miután rávilágítanak a ponyvai forrásra, érdektelennek tekintik. Az utolsó, akinél bármilyen adatot találtam róla, az Bálint Sándor volt.⁴ Noha már publikáltak róla, eddig senki sem tanulmányozta részleteiben és derítette fel az egész szövegcsaládot. Erre tettem egy kísérletet a dolgozatban, azonban nem szorítottam be a szöveget önmagába, felderítettem forrásait, előzményeit és részben utóéletét. Az általam ismert szövegekből közlöm a fontos részleteket, melyeken keresztül a folklorizáció folyamata végigkövethető.

A kutatás témáját kénytelen voltam a magyar nyelvű forrásokra korlátozni, mint azt látni fogjuk, így is hatalmas anyag gyűlt össze. A korlátozás fő okai a terjedelmi határok voltak.

Szükségesnek tartom megmagyarázni, hogy mit értek az alcímbe foglalt *história* kifejezés alatt. A história fogalom használatát a vizsgált szöveg szóhasználata indokolja, az ugyanis

¹ Stoll, 585. (a szám itt és a későbbiekben is Stoll Béla, 2002, bibliográfiájára utal)

² Stoll, 550; 643; 1218.

³ lásd: Sztripszky, 1908. Harsányi, 1915.

⁴ Bálint, 1977. 348.

mintegy definiálja önmagát a kéziratos énekeskönyvekben, mikor Benczédi azt a címet adja neki a lejegyzésnél még a XIX. században: *Világ végéről való história*. Részben a véletlen, részben pedig egyéb okok következménye, hogy a szöveg típusa ténylegesen história, de ezt *A szöveg típusa* fejezetben bővebben is kifejtem.

A másik terminus, amit tisztáznom kell az a *szöveg* kifejezés, melyet a ponyván megjelent verzeset és annak variánsainak jelölésére használok a későbbiekben (kivétel ez alól természetesen az, ahol külön jelölöm és értelemszerűen másik tárgyról van szó).

A ponyvák kutatásáról

Szót kell ejtenem a magyar ponyvakutatásról, hiszen a vizsgált szöveg több ponyvakiadást is megért.

Már Kodály is azt írja, hogy a ponyvák ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a magyar népdalagyomány gyökereit és folyamatait megismerjük.⁵ A ponyvák azonban nem csak a népdalokhoz adnak támpontot, hanem számos egyéb adattal is szolgálhatnak a néprajztudomány számára.

Terminológiát tekintve több problémába is ütközik az, aki ponyva és kéziratos-énekeskönyvek kutatására vállalkozik. Ma elsősorban a közköltészet-kutatás tárgya a ponyva. A közköltészet fogalma nem új keletű, Marót Károly vezette be a tudományba.⁶ Azóta többször megfogalmazták, újraírták a kifejezést. A közköltészet kutatásának tudománytörténetét Küllös Imola foglalta össze.⁷

A téma marginalitásának egyik oka, hogy az irodalomtudomány és a népköltészet vizsgálatának metszéspontján található. Ennek eredménye, hogy azok a kutatók, akik az utóbbi időben a ponyvakiadványokkal foglalkoztak, általában mindkét területben jártasak voltak.⁸

A ponyvát mint forrást nagyon nehéz pontosan elhelyezni térben és időben egyaránt. Mint az ismeretes ezeket a nyomtatványokat legtöbb esetben a szerző, a kiadás éve és a nyomda feltüntetése nélkül bocsátották áruba, főleg a kiadók üzleti megfontolásából. Egészen a XIX. századig csak nagyon ritka esetben tüntetik fel ezeket az adatokat, sőt a szerző neve még

⁵ Kodály, 1915. *Ethn.* 309.

⁶ Marót, 1949.

⁷ lásd: Küllös, 2004. főleg az első fejezet, melynek címe: *A közköltészet elméleti megközelítései és forrásai*

⁸ a teljesség igénye nélkül például: Stoll Béla, Klaniczay Tibor, Pogány Péter, Küllös Imola

sokszor a XX. században kiadott búcsús nyomtatványokon sem szerepel. Ahogy azt látni fogjuk a vizsgált szöveg ponyvai előfordulásainak esetében is ez a helyzet: az általam ismertek közül mindössze kettőről tudjuk biztosan, hogy ki, (nagyjából) mikor, és hol adta ki. A fenti adatok hiánya bizonytalanná teheti a kutatót, azonban filológiai szempontok figyelembe vételével nem lehetetlen feladat legalább a nyomda és a kiadás dátumának hozzávetőleges meghatározása.

A téma megjelenései

A *világ vége*, az *utolsó ítélet* napjának kérdései mindig is foglalkoztatták az embert. Az egyik legismertebb forrása a katolikus hagyományban ezeknek a képzeteknek a Biblia. Nem vizsgálom a dolgozatban a katolikustól eltérő vallások apokalipszisre vonatkozó elképzeléseit, ahogy látni is fogjuk ez a jelen dolgozat szempontjából nem informatív. Csak utalhatok arra, hogy mekkora hagyománya van az európai kultúrtörténetben a világvége várásnak.⁹ Számos művészi alkotást is találhatunk a témában. Az irodalomban, és azon kívül is látható, hogy a téma mennyire ismert és kedvelt volt, erre utalnak az apokalipszist megjelenítő faliképek, freskók, festmények, gondoljunk csak példának okáért Dürer Szent János apokalipszise sorozatára. Ezek a képzetek és ábrázolások kétségek nélkül meghatározták az emberek hozzáállását is a világ végéhez. Mivel a téma maga hatalmas, így igyekszem elsősorban a lírára koncentrálni, korszakban pedig arra ahol elsőként adatható a nemzeti nyelvű, utolsó ítélet tematika.

Terminológiai tekintetben nem választom szét a világ vége és utolsó ítélet napjának kifejezéseit, ennek oka, hogy a katolikus vallásban a két terminus gyakorlatilag összeolvad.

Barokk irodalom

A *barokk irodalom* kifejezés használata az irodalom- és művelődéstörténeti szempontból is problematikus. Ennek legfőbb oka, hogy nem egységes sem stílusában, sem történetében. A barokk irodalom terminust eddig nem sikerült pontosan definiálni, csak leíró-körülíró jellegű válaszok adhatók mibenlétére.¹⁰ A fogalom alatt elsősorban időbeli kategóriát értek.

Hogy a korszakhatárt a barokk irodalomnál húztam meg, igen egyszerű okra vezethető vissza: nevezetesen arra, hogy ekkor jelenik meg a nemzeti nyelvű irodalom. A reneszánsz

⁹ Hubbes, 2008.

¹⁰ Kőszeghy, 2003. 265.

idején kedvelt költők stílusa és műfajai továbböröklődnek, például Balassi versei, műfajok közül pedig a históriás ének.¹¹ Mint általában a történelemben, a barokkra is jellemző módon először a nemesi és főúri udvarokban jelenik meg az új stílusú irodalom már a XVI. században. A korszak költőinek kedvelt témái a vallás, és a bűnök.¹² Nem nehéz tetten érni az említett témákban a reformáció hatását, melynek egyik alaptétele az emberi lélek tisztaságára, büntelenségére vonatkozik, így a vallásosság is befelé kezd fordulni. Jellemző továbbá, hogy az egyes urak nem csak az irodalom élvezői, de aktív művelői is voltak, hiszen ez hozzá tartozott a nemesi életérzéshez.¹³

Nagyon érdekes kettősség mutatkozik a korszakban a témák szempontjából: egyrészt a korábbi korok vallási témái, másrészt a barokkot követő rokokó szerelmi és összességében jóval érzelmesebb hangulatvilága is megjelenik a stílus kiteljesedésének idején.

A nemzeti nyelvű líra egyik előfutára a magyar katolikus egyházi ének felvirágzása, ennek egyik terméke például a *Cantus Catholici*. Az ekkor elkészülő egyházi énekgyűjtemények és a nemzeti nyelvű líra kölcsönhatására példát szolgáltatnak az alább idézett szövegek is. A nemzeti nyelvű egyházi ének divatja szorosan összefonódik a katolikus megújulással, s mögötte meghúzódik a szándék a protestantizmus nemzeti nyelvüsből fakadó előnyének mérsékelésére.¹⁴

A XVII-XVIII. század az az időszak Magyarország történetében, mikor a török uralom után a vallásos élet a társadalom minden szintjén újra tud szerveződni.¹⁵ Nem csoda, hogy az Európában ekkor már bőven virágkorát élő barokk eszmeiség nagy hatását látjuk visszatükröződni a korabeli forrásokban. A források azonban az értelmiség keze munkái, tehát feltételezhető, hogy az ország műveltségére vonatkozó kép nem ennyire sematikus, hiszen a falvak műveltsége még így is jócskán elmarad a városi iskolákban tanult nemesi és kismemesi műveltségtől.¹⁶ Az ekkor írni, olvasni tanulók többségének a Biblia és egyéb zsoltáros-, énekeskönyvek szolgálnak tankönyvként.¹⁷

¹¹ Bán – Klaniczay, 1978. 196.

¹² Bán – Klaniczay, 1978. 197-204.

¹³ Bán, 1978. 215.

¹⁴ Bán – Klaniczay, 1978. 148.

¹⁵ Bartha, 1998. 488.

¹⁶ lásd például Tóth István György 1994. és Benda Kálmán 1976. tanulmánya

¹⁷ Benda, 1976. 55.

A barokk stílus elemei, ahogy azt megszokhattuk a történelem folyamán, sokkal később jelentkeznek népi, mint udvari közegben. A népszerű barokk irodalomban¹⁸ tovább él a korábban kedvelt műfajok többsége, mint például a históriás ének, vitézi ének és virágének. Illetve ekkor veszi át a folklór a humanista irodalom egyes formáit, például a vetélkedést és a dialógust.¹⁹ Látható, hogy mekkora időbeli eltolódás lehetséges az egyes témák, formák, műfajok főúri közegben élő divatjától a folklórba való átkerülésig.

A világ végének tematikáját már a reneszánsztól kezdve nyomon követhetjük, ahogy az Voigt Vilmos összefoglalójából látható,²⁰ a barokk irodalom eleinte a témáiban kevésbé, elsősorban a stílusában hoz újat.

A kor szellemiségére köztudottan hatással volt először a reformáció, majd pedig a kibontakozó katolikus megújulás is, melynek fő támogatói a jezsuiták voltak.²¹ Ezért aztán a kor irodalma számos vallásos témát dolgoz fel, bővelkedik például a túlviláglátásokat leíró történetekben, mellyel már több kutató is részletesen foglalkozott.²²

Az utolsó ítélet tematikája a középkortól nyomon követhető, onnét hagyományozódik át a barokk irodalomba.²³ Egyik legkorábbi szövegünk, mely a témát dolgozza fel nemzeti nyelven, a Lobkowitz-kódexben (1514) található, a címe: *Egy rettenetes példa*.²⁴ Azonban ez még korántsem az a stílus, mely majd a barokkhoz közeledve megjelenik a világ végéről szóló lírában.

Egészen korán, 1616-ban születik meg Lépes Bálintnak *Az halando és iteletre menendo tellyes emberi nemzetnek fenyes tükrö* című költeménye, melyet Prágában adtak ki, s gyakorlatilag ez az első nemzeti nyelvű utolsó ítélet témát feldolgozó mű. Ennek a második fele gyakorlatilag a szintén prágai kiadású *Pokoltól rettentő és mennyei boldogságra édesgető tükrö* (1617.). A kettő együtt adja Gabrielo Inchino olasz író prédikációgyűjteményének teljes fordítását.²⁵ Lépes egyébként Nyéki Vörös Mátyás felettese volt Győrben 1619-től.²⁶ Nem

¹⁸ fogalom meghatározását lásd: Klaniczay – Stoll 1978. 306-307.

¹⁹ Klaniczay – Stoll 1978. 307.

²⁰ Voigt, 1996. 11-31.

²¹ Klaniczay, 1997. 309.

²² lásd például Voigt, 1996. 11-31.

²³ Voigt, 1996. 14.

²⁴ Voigt, 1996. 12.

²⁵ Klaniczay, 1997. 302.

²⁶ Voigt, 2001. 461-462.

meglepő ezek után, hogy Nyékinek, akit az első barokk költőnek tartunk, is van a világ végéről szóló, azt bemutató költeménye: a *Tintinabulum Tripudiantum* 1629-ből, mely aztán rengeteg kiadást megért, s még protestáns nyomdák is kiadták köteteit.²⁷ Ennek témája a „négy utolsó dolog”, azaz az utolsó ítélet napja. Amiért számunkra fontos lesz ez a szöveg: a vizsgált ponyvanyomtatványokon *Ad notam* jelöléssel Nyéki szövegének egy részlete jelenik meg. Látni fogjuk, hogy a ponyvaszöveg több helyen is feltűnő hasonlóságot mutat a *Tintinabulum* egyes soraival. A két megfigyelés indokolja, hogy itt közöljem a következő részletet:²⁸

4. *Hogy az utolsó ítéletről való elmélkedés az igaz penitenciatartásra indítja az embert*

²⁷ Bán- Klaniczay, 1964. 143-145.

²⁸ RMKT XVII/2. (1962.) 193-196. a részlet a második egység, negyedik szakasza. Az RMKT számozását megtartottam, viszont elé tettem egy egytől kezdődő sorszámozást, hogy könnyebben tudjak a későbbiekben hivatkozni rá.

1. 152. *Oh, te rettenetes, elkerülhetetlen
Jósafát-völgyének napja! S tűrhetetlen
Isten haragjának ideje ! Szűnetlen
Miért nem furdalod szívemet, s
végetlen?*
2. 153. *Oh, te setétségnek,s siralomnak
napja !
Oh, bosszúállásnak s haragnak órája!
Oh, nyomorúságnak s nyavalyának
pontya !
Oh, igen keserű, nagy s forgó szél
napja.*
3. 154. *Mikor ez feltámad, elrémül a
Halál,
S a természet látván, hogy holt is talpra
áll,
Kemény ítéletre égből Bíró leszáll,
S bakokat juhoktól kiválaszt és számlál.*
4. 155. *Jaj nyomorult, bűnös világnak fiai!
Hová lestek, mikor a tenger habjai,
Földnek, madaraknak s vadaknak
gyomrai
Kivetnek, s nem vésznek többször bé
torkai?*
5. 156. *Vajha most elménkben forgatnák
azokat
A koporsók között-zengő trombitákat,
Akik ítéletre felköltik holtakat,
Bizony, nem keresnénk ennyi
hiúságokat.*
6. 157. *Mert kimondhatatlan iszonyú
félelem,
Rettegés, búbánat és lelki sérelem
Reánklohan akkor, s vádol az értelem,
S főként, ha megfagyott bennünk a
szerelem.*
7. 158. *Valahová veted könyves szemeidet,
Mindenütt előtted látod vétkeidet,
Sohílt nem láthatod semmi
mentségedet,
Kívül, belől rajtad érzed inségedet.*
8. 159. *A futásra semmi hely akkor nem
lészen,
Sem hegy, sem kőszikla akadált nem
tészen,
Mert az egész világ talpig tűzben
lészen,
Még pokol is akkor senkit bé nem
vészzen.*
9. 160. *Hegyek, völgyek téged el nem
buríthatnak,
Mert mint viasz tűztől, akként
megolvadnak,
Szörnyű ropogással csillagok lehullnak,
És nagy sebességgel egek is elmúlnak.*
10. 161. *Tengernek iszonyú kemény
zuhogása,
A földnek szüntelen való indulása,
Napnak s holdnak véres homályosodása
Ugyan megfonnyasztanak, s vadak
ordítása.*
11. 162. *Oh ti Kaukáznak kemény, vad
szelei,
Égi palotáknak szép lakóhelyei,
Pokol dögletek, kénköves szelei
És Ádámtól való népeknek elei,*
12. 163. *Láttatok-e, kérlek, valaha ily
dolgot?
Vagy hallottatok-e ily iszonyúságot?
Mert két ágyastársnak egyik
mennysorságot,
Másik vészen kínzó, véghetetlen lángot.*
13. 164. *A kedves fiaktól anyák
elvonyatnak,
Atyák tűzre, fiak mennybe bocsátatnak,
Szolgák, vigasságra, s urak kinra
szállnak,
Atyafi s hűtös társ, egymástól elválnak.*
14. 165. *A nyuszt-, hiúz-párducbőrrel bélelt
suba
Meghomálosodik, s fénylik bojtos guba,
A cinadóf lánggal, tűndöklök otromba
Szőrzsák, s vígan mégyen a
nyugodalomba.*
15. 166. *Akiket e világ bolondoknak vallott,
És még életre is méltóknak nem tartott,
Sőt keserűséggel s kinnal nyomorgatott,
Szentenciát bíró azokkal mondat ott.*
16. 167. *Itélői azok lesznek e világnak,
Kik Isten kedvéért drága szép ruháknak,
Szerelmes atyáknak s minden
gazdagságnak
Szerelmét elhadták, mint
múlandóságnak.*
17. 168. *Akkor örvendeznek, kik itt
böjtöltenek,
Sírnak pedig, akik estig dőzsöltenek,
Leginkább vigadnak, kik többet
tűrtének,
S kik mennél könnyebben éltek, inkább
félnek.*
18. 169. *Kik Krisztus tanácsit követték,
leülnek,
A keresztviselők bátorságban lesznek,
Kereszt ellenségi hóhér kézbe esnek,
Sok úr, király, császár fenn állván
reszketnek.*
19. 170. *Árvák és özvegyek vigasságra
mennek,
Gazdag dúrok örök tűzre üzettenek,
Viszont sok pórt s koldust pokolra*

- kergetnek,
Zászlósarak vígan mennyben
helyheztenek.
20. 171. Ki apját, ki anyját és
szerelmesbátyját,
Ki nénjét, hi hűgát s ki hűtös barátját,
Egyik feleségét s kényen tartott fiát,
Másik látja tűzre vettetni leányát.
21. 172. Sententiát mihelyt Halászok
kimondják,
Nagy Sándort mindjára a kínra
ragadják,
Örök tűzre hamis prókátort taszítják,
Tizenötöd napra többé nem citálják.
22. 173. Senkinek ügyeit ott nem
halogatják,
Egyik esztendőről másakra nem vonják,
Lelkiismeretink mert mint könyvek,
nyilván
Lésznek, s dolgaink mindenek láthatják.
23. 174. Vészed-e eszedbe, mely nagy
szégyent vallasz,
Midőn világ előtt torkig bűnben állasz?
Most egy ember előtt, kiket meg nem
vallasz,
Azokért irtózó sententiát hallasz.
24. 175. Előhozzák ama rettenetes könyvet,
Melyből megítélnék minden álnok
szívet,
Buja szemet s száját s rágalmazó
nyelvet,
S kihányják sok közül mint ártalmas
füvet.
25. 176. Nem lehet oly kicsiny vagy titkon
tőtt vétek,
Melyeket semminek most bolondul
vétek,
Hogy ott elő nem jű, s gyalázatot
véstek
Egész világ előtt, s kárhozatot értek.
26. 177. Árvák- s özvegyeknek
megnyomorítói,
Perpatvar, csalárdság s új bűn találói,
Támadás, hitszegés hamis indítói
Ott meggyaláztatnak, s Isten káromlói.
27. 178. Megkérdik, bár meghidd, mint éltél
eszeddel,
Jószággal, kincseddel és szép
termeteddel,
Tudományoddal és jó egészségeddel,
Erőd- s hatalmaddal, nagy
bölcsségeddel?
28. 179. Ha mit jót míveltél, még azt is
meghányják,
Minden igazságnak végét megfontolják,
Mert Jeruzsálemet lámpásnál vizsgálják
- Akkor, s bé nem vészik, ha heán
találják.
29. 180. Mit felelsz bírádnak, kérlek az
Istenért,
Ki éjet és napot egyé téssz tíz pénzért,
S Istent is megveded romló tisztességért,
De csak két lépést is alig téssz
lelkedért?
30. 181. Így kell-e böcsülnöd véres
verítékét
És kimondhatatlan nagy kinszenvedését,
Harminc esztendeig való epességét
A Jézus Krisztusnak, s sebei mélységét?
31. 182. Kik most tapodjátok testamentom
vérét,
S viszont feszítitek a Krisztus szent
testét,
Bizony számot adtok minden jó intésért
És a jóra való alkalmatosságért.
32. 183. Mennyi sok jó példát láttál
életedben,
S hallottál füleddel szentek életében!
Jó gondolatokat érzettél szívedben!
Hogy nem vészed magad, nyomorult,
eszedben?
33. 184. Ott nemcsak a tennen fejedről adsz
számot,
Jobbágyra s cselédre mint viseltél
gondot,
Megkérdik, s szűkösnék mint adtál
tanácsot,
S fáradt zarándoknak kedves
nyugodalmot?
34. 185. Ha orgazda voltál, s gonosz példát
adtál,
Avagy álnokságra ha kit tanítottál,
Békességgyűlölő vagy ha fondor voltál,
Pártütésre s vérre ha tanácsot adtál?
35. 186. Amikor vétkeztél, mi jót mulattál
el?
S fogadásod mellől hányszor ugrottál
el?
Legkisebb dolgod is meglátod ezennel,
Ítéletre állván szörnyű félelemmel.
36. 187. Mert világosabbak szemei a
napnál,
S hathatóbb beszéde a kétélű kardnál
Ítélobírádnak, és az előtt nyílnál
Megváltoztathatlanb, s a pokol
kínjánál.
37. 188. Te azért, oh ember, hogyha kedves
lelked,
És az üdvösséghez vagyon igaz kedved,
Azt adom tanácsul (vedd jó néven)
néked,

Éjjel-nappal legyen mennyben a te szíved.

Szintén viszonylag korai 1639-ből Darholcz Kristóf *Novissima tuba*-ja, azaz *Iteletre serkentő utolsó trombitaszó*. Formája dialógus, de ugyancsak a világvége témáját dolgozza fel.

A következő két versezetet illetve azok részleteit azért közlöm, mert valószínűleg ezek állnak legközelebb a Hieronymus szájába adott jövendölés szövegéhez.

Hogy mennyire kedvelt és az egyház által is támogatott téma volt az utolsó ítélet, azt jól mutatja, hogy a *Cantus Catholici*-ben is kiadtak egy, az *Itilet napjáról* szóló huszonkilenc, három soros strófából álló éneket 1651-ben:²⁹

²⁹ Voigt, 2001. 470. a szövegeket lásd: RMKT XVII/7 (1974.) 369-372.

1. *Oh melly felelem, rettegéssel-is lesz a'
nagy Itilet.*
*Mikor az Isten minden állatot, tűz által
megéget:*
*Es ez Világ büneiről, kemény számot
vétet.*
3. *Mi lészen tehát mikor ez Világ
mindenestől meg-gyúl;*
*Az ég fölötted nagy ropogással,
szakadozni indul.*
*A' föld alattad, mint a' pozdorja, tüzes
lángba fordúl.*
6. *Mikor az hegyek, mint egy patakok,
helyekből ki-folynak,*
*Erős kösziklák, nagy hégesség miatt mind
egybe-olvadnak*
*Tenger vizei puska-por módra, égnek és
lobognak.*
9. *Mikor az égből, az Archangyalok,
trombitákat fújnak.*
*Sok számú ezer sűrű fegyveres seregek
indulnak,*
*Kinek láttára, az el-kárhoztak, mind
a'földre húlnak.*
14. *Jaj bódogtalan siralmas lelkek;
vallyon mit felelnék?*
*Mikor annyi sok rút hamisságok
szemek előtt lésznek.*
*Kik nagy vádolást, magok fejekre
szemtől-szembe téznek.*
21. *Mennyetek-el mind az örök tűzre,
Atyától átkoztak,*
*Melly készítetett az ördögöknek, és ő
Angyalinak,*
- Hol sivás, rivás, fog-csikorgatás,
örökké hallatnak.*
24. *Annyi fő Nemes szép tekintetes Herczeg
Asszonyokat,*
*Annyi sok Uri kedvére nevelt, tisztos
Leányokat,*
*Kik életekben drága gyöngyökkel,
czifrázták magokat.*
25. *Jaj ki mondhattya könyvezés-nélkül
azoknak romlását,*
*Ki gondolhattya rettegés-nélkül
pokolra hullását,*
*De ki türheti siralom-nélkül, annyi jaj
hallását.*
26. *Holott még akkor az Angyalok-is,
keservesen sirnak,*
*Mert annyi lélek romlása miatt,
magokkal nem birnak,*
*Mint a' Proféták erről szomorú,
jövendölést irnak.*
28. *Rettennyetek-meg, oh ti bünösök, a' kik
ezt halljátok*
*Es nyakatokrúl az kárhozatnak terhet
le-hánnjátok,*
*Hogy a'Christusnak el-jövetelét, vigan
várhassátok.*
29. *Oltalmazzon-meg minket az Isten, ez
veszedelemtől,*
*Szabadicson-meg, szent Fia által
minden büneiktől,*
*Hogy ne hányassunk az örök tűzre, ő
szent Felsegétől.*

A XVII. század második felében született Amade Antal (Amade László (1703-1764) költőnek az apja), aki szintén megverselte a világ vége témáját, füzetében a negyedik egységben található verse *Az Utolsi Itéletnek rettentos napjárul s Filelmirül valo Második Emlékezet* címet viseli.³⁰ Ennek néhány, számunkra fontos sorát idézem:

³⁰ Gálos, 1937. 98-101.

„1. Világh részire, Széles Földire,

Angyalol le röpülnek.

Trombitát fuják, Jót, Gonoszt hiják,

Iteletre mennyenek.

A Föld meg röndül, El dül meg zendül,

Jaj Emberi Nemzettnek.

2.Holtak kellyenek, És sijessenek

Rettentő szám adásra,

Testben,Lélekben, Meztelenségben

Az Igasságh várásra,

Itt mind a' király Szegínnyel ott ál

El hal nagy jajgatásra.

...

9. Trombita szóra Jelen az óra,

Föl kélsz ó koporsódbúl.

Tested, Csont, Bőröd, Meztlen szöröd,

Ugy ugrasz ki azokbul.

Oh mely szörnyüsig, Ember nemzetsigh

Meszeb mész e' Világbúl.

...

12.Meglobban a' Föld, Ugy száraz, mint zöld,

Mint Posztorja lángoznak.

Kövek és völgyek, Kemény ércz hegyek

Olvadnak, mint ón folynak.

Nagy ropogással, Iszonyudással,

Romlanok, hasadoznak.

13. Magos Fölyhőkbúl, Hetedik Éghbúl

Itlő Biró leszál.

Szentek, szentivel, Szép seregivel,

Levegő Éghben meg ál.

Gyönyörüsige, Nagy ékessige,

Ebben mocskot nem talál.

...”

A téma Nyéki Vörös Mátyással való kapcsolatára már Gálos is rámutat, ám szerinte Amade feldolgozása teljesen független tőle.³¹ Azonban nem szabad figyelmem kívül hagyni, hogy Nyéki Győrben volt kanonok, abban a városban, ahol az Amade családnak kastélya volt, és ahol aztán jó ideig élt is a családfő.³² Éppen ezért nem zárhatjuk ki, hogy Amade Antal ismerte a *Tintinabulumot*.

A XVIII. század születtje Szőnyi Benjamin, akinek a *Szentek Hegedűje* című gyűjteménye, mely rengeteg kiadást megért még a XIX. században is, szintén tartalmaz ilyen tematikájú énekeket.³³

Jelen kutatás szempontjából a fenti kiadványok elsősorban azért lényegesek, mert több olyan formulát, szókapcsolatot, bibliai képet tartalmaznak, melyek aztán tetten érhetők a vizsgált ponyvanyomtatványokon is.

A barokk irodalom stílusát híven tükrözik a szövegek.

Egyik idézett mű sem állítható közvetlen rokonságba a későbbiekben látható szöveggel, mégis a téma „életének” szempontjából megkerülhetetlen utalni rájuk.

³¹ Gálos, 1937. 21.

³² Gálos. 1937. 16.

³³ Szőnyi, 1809. Bp. bővített kiadás; OSZK 342.481

Amire külön szeretném felhívni a figyelmet, hogy a fent említett szerzők kivétel nélkül római katolikus vallásúak, sőt kanonok is van közöttük. Ez azért lesz érdekes, mert a kéziratos szövegeknél látni fogjuk, hogy azok többségében protestáns, illetve unitárius kéz alól kerültek ki.

Ponyvakiadványok

Nem lehet a ponyváról beszélni anélkül, hogy ki ne térnénk a vizsgált korszakra jellemző írni és olvasni tudásra. Már csak azért sem, mert ahhoz, hogy a nemzeti nyelvű ponyvának piaca legyen, feltétlenül szükséges az olvasóközönség, aki a kiadványokra igényt tart és azokat vásárolja. Benda Kálmán összefoglalója rámutat arra, hogy a falvak népének írástudása még a XVIII. század végén is elenyésző, melynek okai részben a tanítóképzés hiánya, részben pedig a gyermekeknek csak pár évig történő rendszertelen iskoláztatása.³⁴ Ugyanakkor Benda utal arra is, hogy nyugat-európai viszonylatban ez a fajta műveletlenség korántsem példa nélküli.³⁵ Adatait megerősítik Tóth István György Dunántúlon végzett kutatásai is.³⁶

Az első magyar nyelvű ponyvanyomtatványok a XVIII. században jelennek meg, főleg latin vagy német munkák fordításai.³⁷ A XVIII. század elejétől élük fénykorukat az aprónyomtatványok, imakönyvek, szentbeszédgyűjtemények, melyek ekkor már magyar nyelven jelennek meg. Rengeteg mindent másolnak ponyváról a korszakban,³⁸ például Balassi művei szinte kizárólag csak kéziratos formában terjednek, és így nyilván folklorizálódnak is.

Ami a ponyvanyomtatványokat illeti - Küllös Imola kifejezését használva – ez egy hibrid kommunikációs forma, ugyanis legtöbbször felolvasással, énekléssel propagálták a szövegeket.³⁹ A ponyván terjedő szövegeknek és magának a ponyva műfajának a megítélése, nem egységes, nem árt utalni a kortárs írók, költők lekezelő nyilatkozataira, melyekkel a műfajt illeték.

A folklorisztika számára a ponyvák többek között azért is érdekesek, mert tükrözik az adott kor ízlését. Nem beszélve arról, hogy a népköltészet számos formulát, motívumot kölcsönöz belőlük, ugyanakkor ez a folyamat visszafelé is működik.

³⁴ Benda, 1976. 54-61

³⁵ Benda, 1976. 56-57

³⁶ Tóth, 2006. 228-229.

³⁷ Küllös, 2004. 57.

³⁸ Nemeskürty, 1993. 308-310

³⁹ Küllös, 2004. 56.

Szintén Küllös Imola, hat csoportja osztja a ponyvakiadványokat témájuk szerint, a világ végéről szóló nyomtatványok ezek közül egyértelműen a vallásos/moralizáló kategóriába tartoznak.⁴⁰

Az utolsó ítéletről szóló históriának hét ponyván megjelent szövegváltozatát ismerem, melyből hat esetében láttam a szöveget is részben vagy egészben. Ötöt hely, évszám és a kiadó megjelölése nélkül adtak ki valószínűleg a XVIII. század vége és a XIX. század eleje környékén. Két-két példány található az Országos Széchényi Könyvtár és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tulajdonában. Az ötödik ponyva Sárospatakról került elő, ennek egy hiányos fénymásolata állt a rendelkezésemre, mely azonban ahhoz elég volt, hogy a lényeges dolgokat meg lehessen figyelni rajta. A fenti példányokon kívül Bálint Sándor a jegyzetapparátusában hivatkozik egy harmadikra, melyet Bagó Márton nyomdájában, 1851-ben nyomtattak.⁴¹ A kiadott hagyatéki jegyzékben ezt meg is található, ugyanezen adatokkal, illetve még egy ponyva ezen kívül, melynek kezdő sorai arra engednek következtetni, hogy ugyanezt a szöveget tartalmazza.⁴²

Összesítve tehát a következő ponyvák szövegeit ismerem:⁴³

○ OSZK 807.432

Egy szép új // ének, // mellyben // Szent Hyeronimus Doktok, az utól- //só ítéletkor leendő rettenetes tsudákatbizo-// nyítván, mellyeket régen az Úr Isten, mint // kedves Tanítványának megjelentetett, ekkép- // pen magyarázza

○ OSZK 820.828

Egy szép új // ének, // mellyben // SZ. HIERONIMUS DOKTOR // az // UTOLSÓ ÍTÉLET KOR // leendő rettenetes csudákat bizonyítván, mel- // lyeket régen az Úr Isten mint kedves ta- // nítványának megjelentetett, // ekképpen magyarázá.

○ Budapest, 1851. Bagó Márton betűivel

Egy szép ének, melyben Szent Jeromos doktor az utolsó ítéletkor leendő rettenetes csudákat bizonyítván, melyeket régen az Úr Isten neki, mint kedves tanítványának, megjelentetett, ekképpen magyarázza azokat.

○ sárospataki ponyva (minden egyéb jelzet nélkül)

⁴⁰ Küllös, 2004. 58.

⁴¹ Bálint, 1977. 348.

⁴² N. Szabó – Zombori, 2010. 338.

⁴³ azt a raktári jelzetet használok (amelyiknél ez ismert), mely alapján bárki, az adott gyűjteményben megtalálhatja azokat

*EGY SZÉP // ÚJ // ÉNEK, // mellyben // SZ. HIERONYMUS DOKTOR // az // utolsó
ítéletkor leendő rettenetes // tsudákat bizonyítván, // mellyeket régen az ÚR ISTEN, mint
// kedves Tanítványának meg-jelentetett, // ekképpen magyarázá.*

○ FSZEK BGY SZ4780

*Egy szép // új // ének, // mellyben // Sz. Hieronymus Doctor // az utolsó ítéletkor leendő
rettenetes tsudákat bizonyítván, // mellyeket régen az Úr Isten mint // kedves
Tanítványának meg-jelentetett, // ekképpen magyarázá.*

○ FSZEK BGY SZ4934

*Egy szép // ének, // mellyben // Szent Hieronymus Doktor, az // utolsó Itéletkorjelendő
rettenetes tsudákat, // mellyeket az ÚR ISTEN néki mint // kedves Tanítványának meg
jelentett, // magyarázza*

A fentiek közül legteljesebbnek ítélt szöveget közlöm, melyet a mai tipográfia szerint írtam át, az eredeti nyomtatvány az OSZK 820.828-as raktári száma alatt található meg. A ponyva címlapján a nyomódúc egy trombitáló angyalt ábrázol, mely valószínűleg maga Szent Mihály. Ennek és a szöveg ismeretének tükrében azt merem mondani, hogy az alábbi szöveg a legkorábbi a nyomtatott szövegek közül.

(A versszakok a ponyvanyomtatványon számozatlanok, a sorszámokat én írtam hozzá a könnyebb tájékozódás végett):

*Egy szép új // ének, // mellyben // SZ. HIERONIMUS DOKTOR // az // UTOLSÓ ÍTÉLETKOR // leendő
rettenetes csudákat bizonyítván, mel- // lyeket régen az Úr Isten mint kedves ta- // nítványának megjelentetett, //
ekképpen magyarázá. Ezen esztendőben.*

Ad Notam:

Oh te rettenetes elkerülhetetlen.

1. Minden keresztények! jól meghalgassátok,
Keserves újságot majdan nektek mondok,
Utolsó ítélett következik rátok,
Melly még soha sem volt, olyan csudát
láttok.
2. Mert régenten Isten hív tanítványának,
Megjelenté azt szent Hieronymusnak,
Szent írást vizsgáló több más doktoroknak,
Kik jól megfontolják hasznokra azoknak.
3. Hogy a' nagy Istennek igaz ítéleti
Tizenkét csudával magát kijelenti,
A' mellyet mindenkor új rettentés éri,
A' sz. írás is azt igaznak ösméri.
4. Mert hogy jelenlesznek megvagyon az írva,

*Napban, holdban, ember meg látod ezt
sírva,*

*Az égen és földön környöskörül nyitva,
Hatalmát az Isten kimutatja bírva.*

5. Egész napnyúgotig napkelettől fogva
Mennydörgések mennek és sárkányok
szálva,

*Sok csillagok lesznek a' földre lehullva,
Mellyért minden állat lészn elbódúlva.*

6. E' csudákat midőn az emberek látják,
Tengernek habjait indúlni állítják,
Eget földet mindent háborodni látják,
De vígasztalását senkinek sem hallják.

7. Szent Hieronymos rettentő írását,

- Ítélet napjának keserves ujságát ,
Tizenöt napokon leendő csudáját
Halljad ember , és jól gondold meg
mivoltát. //*
8. *Első nap tengernek léssen áradása,
Világ' csudájára úgy kiforradása,
Hogy a' legmagasabb hegynek magassága
Negyven könyöknyivel lesz alacs'nyabb
nála.*
9. *Mellynek köröskörül való kiforrása,
Világot rettentő szörnyű nagy zúgása,
Kétségbeesésre sok embert indítj ,
Kemény kősziklájú szíveket lágyítja.*
10. *A' második napon csudaapadással
Leszáll, és annyira megszűnik zúgással,
Hogy csak látása is volna csudálással,
Vagy annak zúgását érteni hallással.*
11. *Harmadnap tengerben lévő rút állatok
Kijöven sereggel mérges kigyók vadak
Ordítanak , sikoltnak , mellyek' ugatáaok,
Az egész világon hallatik vívások.*
12. *Felgyúlad a' tenger a' negyedik napon
Több vizekkel egygyütt az egész világon,
Szörnyen füstölögvén iszonyodol azon,
Bűnös ember illy sok rettentő csudákon.*
13. *Ötödik nap füvek és fák vérrel folyván,
Istennek haragját megmutatják nyilván,
Hogy ő adományit nem vettük méltóván,
Kenyeret, bort, ételt, italt csak tobzódván.*
14. *A' levegőégben lévő sok madarak
Seregekbe gyűlvén akkor iszonyodnak,
Szörnyű sikoltással csoportokban járnak,
Nem esznek, nem isznak, csak sikoltni
fognak.*
15. *Hatodnap palotás házi e' világnak,
És főépületi mind a' földre hullnak,
Emberek örízvén éltöket futkosnak,
Idestova sírván ríván kiáltoznak. //*
16. *Ismét hallhatatlan világ csudájára
Napkelettől fogva léssen napnyúgotra
A' tüzes mennykövek' sűrű szálongása,*
- Minden állatoknak szörnyű ordítása.*
17. *Hetednap új csuda rettent és reánk száll,
Szokott járásától a' nap midőn meg áll,
Oh bűnös ember ! bár arról gondolkodnál,
Tudom bűneidről te jobban irtóznál.*
18. *Nyolczadik nap léssen olyan földindulás,
Mellyről a' világon nem is volt még hallás,
Nem léssen senkinek a' lábán megállás:
Hanem következik a' földre lehullás.*
19. *Kilenczednap minden hegyek elolvadnak,
Egyenesen lesznek hegye e' világnak,
Nem lesz hegy völgy többé seminémű
vadnak
Bizonyosság írása ebben prófétának.*
20. *Tizednap emberek immár elrettenvén,
Sehol segedelmet immár nem reménylvén,
Szerteszéllyel futnak , mindenektől félvén,
Oh bűnös hová bújusz illy sok bűnben élvén.*
21. *Tizenegyedik nap immár megnyitvatnak
Koporsók , valahol e' világon vannak,
A' tetején lesznek csontjai azoknak,
Kik ott temettettek 's eddig ott nyugodtak.*
22. *Tizenkettődik nap világ tűzbe fordul,
Mert kénköves esső az égből lecsordul,
Utolsó veszélye e' világnak tódul,
Antikrisztusnak is sok akkor meghódul.*
23. *Itt már következik világ' veszedelme,
Tizenharmadik nap, mellyen rémül elme,
E' léssen a' testnek iszonyu félelme,
Midőn mind elhalnak egyszersmind
elmenve. //*
24. *Tizennegyedik nap iszonyú tűz léssen,
Mind ég és föld akkor talpig tűzben léssen,
Kristályhoz hasonló tisztaságot vészen,
Az égéstől a' föld fénylik szörnyűképpen.*
25. *Tizenötödik és utolsó nap immár
Napkeleten a' nap megáll, többet nem jár,
A' hold is magának több újulást nem vár,
Sok ezer esztendőt ezen nagy nap bezár.*
26. *Azon nap sz. Mihály menyei arkangyal
A' levegőégen harsogva trombitál.*

- Kelj fel minden ember, immár ne aludjál,
Ítéltő bírádhoz lódúlj 's takarodjál.*
27. *Azon szóra mi is mindjárt feltámadunk
És mind harminczhárom esztendőnek lát-
/szunk
Testünket felvévén gyorsan elindulunk ,
Josafát' völgyében mindnyájan
megállunk.*
28. *Ott apa fíjával, anya leányával
Megesmeri egymást, és attyafiával ,
Szentek dicsőségben lévén vigassággal,
A' bűnösök pedig nagy pironkodással.*
29. *Egy rakáson leszünk ott minnyájan állva,
Krisztust szivárványon meglátjuk leszálva,
Szentek angyalokhoz hasonlónak állva,
Bűnösök mint ördög lesznek pironkodva.*
30. *Lesznek a' bűnösök ott nagy félelemben,
Megesmervén magok bűnökét szégyenben,
Kik titkon vétkeztek nézven egymást szem-
/ben,
Jajgatással mondják mért vétkezénk
testben.*
31. *Az igazak lesznek a' levegőégben,
A' bűnösök pedig rettegven a' földön, //
Egymásnak sok átkot mondanak szemtől
szem- /ben,
Hegyek száljatok ránk, rejtsetek el éppen.*
32. *Azonnal megnyílnak az egek' kapui,
Lesznek az igazak ezeknek látói,
Abba bemenését nagy szívvel várói,
'S az őrző angyalok lesznek udvarlói.*
33. *Nagy felszóval mondja igaz bíró Krisztus:
Tinektek adatott a' mennyei jus,
Jöjj el boldog lélek , a' gonoszoktól fuss,
Üdvözséged felől immár ne legyél bús.*
34. *Bűnösöknek mondja : Távozzatok tőlem
Átkozottak! szembe nem lesztek én velem.
Nem adatik nektek soha már kegyelem,
Kik semmi jót soha nem tettetek velem.*
35. *Mezítelen voltam, meg nem ruháztatok,
Mikor szomjúhoztam, innom nem adtatok,
És hogy ha éheztem, ételt nem adtatok,*

- Azért mind örökké tűzben égni fogtok.*
36. *Itt megnyílik a' föld , mind el nyeli őket ,
Ördögökkel együtt a' gonosztévőket,
Melly nagy sirás rívás éri akkor őket,
Soha már nem várván onnét kijöttöket.*
37. *El nem kél akkoron senkinek aránya,
Szemeket vakító ruha' gazdagsága,
Mert igazán ítél az egek' bírása,
Nem néz ez senkinek discretiójára.*
38. *Előhozzák a' nagy számtartókönyveket,
Kinyilatkoztatják sok undok vétkeket,
Kiket világ tisztelt 's csudálta élteket,
Meglátjuk akkoron kétszínűségeket.*
39. *Szegény bűnös lelkek akkor hova lesztek,
Ha penitencziát büntökről nem tesztet,
Örök Gehennának tüze által vesztek,
Az Istentől ilyen sententiát vesztek;*
40. *Plutó' maradéki 's átkozott' fíjai !
Menjetez, a' testnek voltatok tagjai ,
És gyönyörűségeknek osztályos fíjai ,
A' pokolnak lesztek örökös lakói.*
41. *Jertek pedig a' kik engemet esmertetek ,
Nektek készítettett országot nézzétek,
Hogy ennél is nagyobb legyen dicsőségtek,
Örökkön örökké velem örvendeztek.*
42. *Jól meggondold ember ezek' elválását,
Némellyeknek pokol felé utazását,
Némellyek' egekbe felmagasztalását,
Vesztöket azoknak ezek' vídúlását.*
43. *Meglátod bársonyos úri hercegeket,
Szépen neveltetett gyönyörű testeket,
Vitéz 's közrendbéli, 's úri személyeket,
Életöknek miként veszik érdemeiket.*
44. *Bársonnyal fedezett szép gyönyörű orczák,
Hová lesztek akkor sok szép ékes dámák?
Főnemes asszonyok, úri szép Diának ,
Világ szépeinek kik magokat tartják.*
45. *Illyeneknek szörnyű csak előhozása,
Hát miképpen lészen utolsó romlása,
A' kárhozatottaknak szentektől válása,*

Sok ezer nyelveknek ez legyen szólása:
 46. *Oh te bűnösöknek ítélőbírája!*
Kinek hazugságot soha nem szól szája,
Minden vétkeinknek előtted summája
Ne engedd lelkünknek hogy legyen illy
baja. //
 47. *Mi oltalmunk legyen sz. véred hullása,*

Kálváriahegyre kereszted' vonása,
Keresztfán érettünk tett sok sohajtása,
Boldogságos szent szüz' sűrű zokogása.
 48. *Hogy arra segéljen minket az úr Isten,*
Atya , Fiú , és sz. Lélek úr Isten,
Örök dicsőségben nekünk is rész legyen.
Dícsértessék az úr Jézus Krisztus. Amen.

A szövegből látszik, hogy egy alaposan kidolgozott versről van szó. Írója valószínűleg maga is művelt, és ismeri a XVIII. század népszerű műveit.

Szóbeli előadásra utalnak a szöveg egyes elemei. Mindegyik kiadvány elején szerepel az *Ad Notam* jelzés, mely az *Oh te rettenetes elkerülhetetlen* kezdetű énekre utal. Ez nagy valószínűséggel megegyezik a fentebb idézett Nyéki szöveg 152. versszakának kezdetével. Ha valóban azonosak, akkor a *Tintinabulum* énekes formáját is ismerhette a XVIII. század végi közönség. Erre a dallamra eddig nem sikerült rátalálnom.

Négy ponyva az Amen szóval végződik, ami a fentiek tükrében szintén utalhat, szóban történő előadásra.

Kérdés, hogy mire utal a vers elején szereplő felszólítás, illetve a szóbeli előadásra utaló ige („*Minden keresztények! jól meghallgassátok,*”). Utalhat-e arra, hogy a szöveg eredetileg valamilyen alkalomra íródott, ahol előadták, és azt jegyezték le, illetve nyomtatták ki, vagy egyszerűen a ponyvák terjesztésére utalásról van szó. Ez a lehetőség nem zárható ki, hiszen a ponyvák a köznépnek szánt, nem köznépi alkotások – írja Peter Burke.⁴⁴ A megállapításban a hangsúly oda helyezném, hogy a ponyvaszövegek megalkotói nem részei az azokat „fogyasztó” rétegnek. Azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a későbbinek tekinthető kiadásokról már elmarad a felkiáltójel, mely utalhat kiadói gondatlanságra, de arra is, hogy a szóbeli előadása a szövegnek háttérbe szorul. A dallamjelzés (*Ad notam*) eldönti a kérdést egyértelműen szóbeli előadásra utalva.

Táblázatba foglalva közlöm, a jobb átláthatóság reményében, a ponyvák címlapjára vonatkozó információkat.

	OSZK 820.828	OSZK 807.432	sárospataki	Bálint Sándor hagyaték I.
kiadás éve	é.n.	é.n.	é.n.	1851.

⁴⁴ Burke, 1984. *Ethn.* 368.

kiadó, kiadás helye	h.n.	h.n.	h.n.	Bagó Márton nyomdája, Pest
nyomódúc képe	trombitáló Szent Mihály	nőalak, valószínűleg Mária	virágmotívum	
kiadás éve	Bálint Sándor hagyaték II.	FSzEK BGY Sz4780	FSzEK BGY Sz4934	
kiadó, kiadás helye	1835-1857. Grünn János nyomdája, Szeged	é.n. h.n.	é.n. h.n.	
nyomódúc képe		áldozatot bemutató nőalak	Mária kis Jézussal, alattuk félkörben tűzben égő lelkek	

Mint azt láthatjuk a legtöbb ponyva év és hely megjelölése nélkül került kiadásra. Ahhoz, hogy nagyjából sorba rendezhessük őket feltétlenül szükség van a szövegek összehasonlítására. Külön kezelem a Grünn János és Bagó Márton nyomdájából származó ponyvákat, mivel azok szövegeit nem ismerem, eredeti példányukat nem láttam, mindössze közvetett információim vannak róluk. Még így is van azonban öt nyomtatvány, melyek közül teljes mértékben egyik sem egyezik egy másikkal. Kisebb-nagyobb eltérések mindegyiknél megfigyelhetők a többihez képest.

A ponyvanyomtatványokon is találhatók már jelentős eltérések a szövegekben, melyek egyfajta folklorizáció jelei is lehetnek.

Ismervén a szövegeket, fent azt közöltem, amelyik a legkevésbé tűnik pontatlannak. A többi ezt alapul véve vizsgáltam. Előrebocsátom, hogy nem fogom felsorolni az összes eltérést, melyeket az összehasonlítás során felfedeztem, mindössze a jelentősebb különbségekre szeretném felhívni a figyelmet.

Elsőként a struktúrában megjelenő különbségekre szeretnék kitérni. Verses szövegről lévén szó, az tűnik természetesnek, ha versszakokra és azon belül verssorokra osztva nyomtatják ki. Azonban két olyan nyomtatvány is van, mely megtöri ezt a rendszert:

OSZK 807.432

FSzEK BGY Sz4934

*2.Mert régenten Isten hív Tanítványának,
Megjelenté ezt Szent Hieronymusnak, Szent
Írást vizsgáló több más Doctoroknak, kik
jól megfontolják hasznokra azoknak.*

*2.Mint régenten Isten hív Tanítványának,
meg-jelenté ezt Szent Hieronymusnak, Sz.
írást-vizsgáló több más Doctoroknak, kik jól
megfontolják, hasznokra azoknak.*

Ugyan ezzel együtt sem rokonítható a két szöveg közvetlenül, mindazonáltal utalhat arra, hogy az eredeti szövegtől távolabb állnak, mint a verssorokat tartó párjaik.

Egyedül a bemásolt OSZK ponyván szerepel pontosan a tizenkettes szám a következő szövegrészben:

3.Hogy a' nagy Istennek igaz ítéleti

Tizenkét csudával magát kijelenti,

A többi szöveg ugyanis kivétel nélkül tizenöt csodáról beszél kivétel nélkül.

Szintén a FSzEK BGY Sz4934-es jelzetű ponyván hiányzik egy sor a hatodik versszakból:

FSzEK BGY Sz4934

OSZK 820.828

*6.E' tsudákat midőn az emberek látják,
tengernek habjait indúlni álitják, de vigasz-
talását fenkinek nem hallják. //*

*6.E' csudákat midőn az emberek látják,
Tengernek habjait indúlni állítják,
Eget földet mindent háborodni látják,
De vígasztalását senkinek sem hallják.*

Az OSZK 820.828-as ponyvához legközelebb a FSzEK BGy Sz4780 számú áll, lényegében a központosítás csak, ami különbözik, előbbiből az ugyanis a mondatvégi írásjelek teljes mértékben hiányoznak. Nézzük példaként rögtön az első versszakokat.

OSZK 820.828

FSzEK BGY Sz4780

*1.Minden keresztények ! jól meghalgassátok,
Keserves újságot majdan nektek mondok,
Utolsó ítélett következik rátok,
Melly még soha sem volt, olyan csudát láttok.*

*1.Minden Keresztények jól meg-hallgassátok,
Keserves Újságot majdan néktek mondok,
Utolsó Ítélet következik rátok,
Ki még soha sem vólt, olyan tsudát láttok.*

A Bagó Márton féle nyomtatvány egy, a többihez képest viszonylag késői példány, melyről többet nem tudunk, csak a szöveg tartalmát, melyet a szerző közöl, megjegyezve, hogy a néphagyomány ismeri, de sajnos mindössze egy tartalmi vázát kapjuk a teljes versnek.⁴⁵ Ebből azonban jól látszik, hogy a versszakok sorrendje már fel van cserélve, ráadásul azok száma is jóval kevesebb a korábbi negyvennyolcnál.

⁴⁵ Bálint, 1977. 348.

A Grün János-féle példány szövegét nem ismerem, azonban a nyomda működésének idejéből arra lehet következtetni, hogy valamikor 1835-1857 között adták ki.⁴⁶

A fentiek és egyéb példák alapján a nyomtatványok sorrendjét a következőképpen határoztam meg:

1. OSZK 820.828
2. FSZEK BGy Sz4780
3. sárospataki példány
4. OSZK 807.432
5. FSZEK BGy Sz4934
6. Bagó Márton nyomtatvány / Grün János nyomtatvány

A szöveg stílusához

Felmerül, hogy a vers stílusjegyei a barokk stílus szelleméből következik, vagy egyszerűen abból a tényből, hogy a ponyvák írói mindig törekedtek a tudálékos, műveltségre utaló hangvételre, a könnyebb eladhatóság reményében.⁴⁷

A szöveget olvasva az első szembetűnő dolog az, hogy mennyire képszerűen írja le a világvégét a szerző. Felmerülhet a kérdés, hogy milyen olvasói igény hívta életre a versezetet. Véleményem szerint a válasz a szegényebb néprétegek műveltségében keresendő, ugyanis azon felül, hogy megjelenik benne a barokk irodalomra jellemző túlzás, egy sokkal korábbi középkorias, képszerű és nagyon impulzív művészi megformáltsága van. A víziószerű szöveg népszerűsége mögött pedig megbújik az olvasóközönség igénye ezekre a benyomásokra. Nem véletlen, hogy a XIX. század közepére mintegy villámsebességgel tűnnek el a szöveg változatai, hiszen ennek a századnak az elején kezd el hódítani a papság körében is a felvilágosodás eszméje, s rajtuk keresztül eljut részben a parasztsághoz is.⁴⁸

A szöveg éppen egy korszakváltáskor kezd elterjedni és népszerű lenni, hírnökeként egy régebbi kornak és már nem kapva helyet egy újban.

Azt állítom, hogy a szerző kilétét nem ismerem, annyi egyértelműen látszik, hogy a versezet írója ismerte Nyéki fent idézett *Tintinabulum* részletét, hiszen hivatkozik is rá a dallamjelölésben, ezen felül azonban több szószerkezetet, képet és motívumot is átvesz

⁴⁶ forrás: <http://regi.sk-szeged.hu/digitalis-konyvtar/grunnnymda.html> (letöltve: 2012.12.31. 16:40)

⁴⁷ Békés, 1966. 7.

⁴⁸ Benda, 1976. 60.

belőle. Nyéki versének ritmikáját is átemeli a szöveg. Azonban nem lehet azt mondani, hogy egyszerűen másolna az alkotó, mert a szövegek is bizonyítják, hogy sok helyen átírja a rímeket, kicseréli a sorokat, arról nem is beszélve, hogy lényegesen több versszakot tartalmaz a ponyvaszöveg, mint Nyéki Vörös Mátyás műve. Ez az oka, hogy a jövődőlésről mint önálló műről lehet beszélni.

Nyékihez képest új a csodák tizenöt napra való beosztása, mely 12+3 tagolású és csak a későbbi variánsokban olvad össze tizenöt nappá. A Biblia, azon belül Joel könyve a forrása a tizenkét csodával jelzett világvége képének, a második rész, a három nap valójában már a kinyilatkoztatás ideje. Ugyancsak új elem, hogy a jövődölést Hieronymus, azaz Szent Jeromos szájába adják, aki a katolikus vallás egyik legjelentősebb szentje az evangélisták mellett. Hogy mi az oka ennek az összekapcsolásnak arra nem sikerült eddig fényt deríteni. A hosszú felvezető a csodák előtt, a szöveg írójának saját leleménye, vagy ismeretlen forrásból átvett eleme, akárcsak a szöveg végén található intést és imaformulát.

A szöveg tartalmának ismeretében nem meglepő, hogy több Bibliából származó igehelyet tartalmaz. Ezek nagyrészt Jóel próféta könyvéből és a Jelenések könyvéből származnak. Ilyenek például a következő versszakok:⁴⁹

3. *Hogy a' nagy Istennek igaz ítéleti*
Tizenkét csodával magát kijelenti, *Joel könyve*
A' mellyet mindenkor új rettentés éri,
A' sz. írás is azt igaznak ösméri.
26. *Azon nap sz. Mihály menyei arkangyal* *Jel 12,7*
A' levegőégen harsogva trombitál.
Kelj fel minden ember, immár ne aludjál ,
Ítéltő bírádhoz lódúlj 's takarodjál.
27. *Azon szóra mi is mindjárt feltámadunk*
És mind harminczhárom esztendősnak lát- /szunk ,
Testünket felvévén gyorsan elindúlunk ,
Josafát' völgyében mindnyájan megállunk. *Joel 3,2.12.14*

Valószínűnek tartom a szerző római katolikus voltát, ugyanis a téma a nemesi irodalomban jól láthatóan náluk volt elterjedt.

⁴⁹ a számozás az OSZK 820.828-as jelzetű ponyvájára vonatkozik.

A szöveg típusa

A tipizálást nem olyan egyszerű elvégezni szövegünk esetén. Ha a ponyvák szempontjából, a szöveget előtérbe helyezve nézzük, akkor ez egy vallásos/moralizáló típusú szöveg.

Stoll Béla a hagyományos énektípusok között tárgyalja a históriás énekeket és azok változatait.⁵⁰ Ugyanitt megkülönbözteti a siralmas históriát, mely átmenetet képez a siralom és históriás ének között. Jellemzője szerinte, hogy egész eseménysort írnak le, és egyik válfaja, mikor a szöveg egy-egy város pusztulását mutatja be, valamilyen elemi csapás által.⁵¹ Ebből az irodalmi műfajból fejlődik ki aztán a siralmas lírai-elbeszélő ének a XVII. század végére, mely rengeteg barokk stílusjegyet is magán hordoz.⁵² Én ide sorolom a világ végéről szóló históriát.

Ahogy azt Varga Imre is írja, a XVIII. században virágzott a katolikus imádság- és énekirodalom, melynek termékei gyakran pár lapos kiadvány formában öltöttek testet. Nyilvánvaló, hogy az egyik legfontosabb árusító helyei ezeknek a nyomtatványoknak az ország kisebb-nagyobb búcsújáráshelyei lehettek.⁵³ Az ekkor létrejött formákat a század közepére átveszik a protestáns hívők is, de akkorra már inkább a világias témák felé hajlik a ponyvairodalom.⁵⁴ Ezt a folyamatot szövegünk esetében is nyomon követhetjük.

Kézírtos énekeskönyvek

A világvége témája a ponyvanyomtatványokon keresztül átszivárgott a kézírtos énekeskönyvek repertoárjaiba is, melyekben három szöveg variáns maradt az utókorra.

- kézírtos énekeskönyvek, melyekben szerepel a szöveg:⁵⁵
 - 550. Balyi Mihály énekeskönyv (1800) 72b-82b, Sárospatak
 - 585. Benczédi Sámuel énekeskönyv (1807-1809) 11a-15b, Kolozsvár
 - 1218. Török Mihály énekeskönyv (1818-1819) 1a-2b, h.n. (jelenleg Budapesten található)
 - (643. Bálint Mihály énekeskönyv (1814) Sepsiszentgyörgy.)

⁵⁰ Stoll, 1978. 309-318.

⁵¹ Stoll, 1978. 311.

⁵² Stoll, 1978. 312.

⁵³ Varga, 1978. 498-499

⁵⁴ Varga, 1978. 591-595.

⁵⁵ A kézírtos énekeskönyvek bibliográfiájának jelzeteit használva, Stoll, 2002.

A szövegeket tartalmazó gyűjteményeket Küllös Imola kategóriái szerint csoportosítottam,⁵⁶ ez alapján a szövegek a következő forráscsoportokba tartoznak: receptuális gyűjteményekről beszélhetünk a kéziratok esetében, tehát elsősorban megőrkítő célzattal jöttek létre. Ha a primer és szekunder csoportosítást használjuk, akkor inkább primer gyűjteményeknek számítanak, legalábbis a bennük szereplő imádságok arra utalnak, hogy az énekeskönyveket íróik gyakorta használták is.⁵⁷

A kéziratos énekeskönyveket (továbbiakban: ék) tartalmuk alapján is jellemezhetjük, itt is a bevett szempontokat használom.⁵⁸ A Balyi Mihály könyv csak vallásos szövegeket, imákat tartalmaz, így egyházi gyűjteménynek számít. A Benczédi Sámuel-ék vegyes tartalmú könyvecske, vallásos szövegeken kívül van még benne világi témájú költemény is (például: *Ifiúság sólyommadár...* kezdetű vers). A Benczédi énekeskönyv írójáról feltételezhetjük, hogy vagy református vagy unitárius vallású. A Török Mihály énekeskönyv szintén vegyes tartalmú, a vallásos szövegek mellett folklorizálódott verseket is feljegyzett az összeírója (például: *Hold világi veszedelemről való ének*). Ez az egyetlen gyűjtemény, melyről az összeíró felekezeti hovatartozására egyértelműen lehet következtetni, ugyanis szerepel benne egy unitárius hitvallás is. A Bálint Mihály-ék-et szintén a nagyjából református Erdélyből ismerték, legalábbis Sepsiszentgyörgyön őrizték a második világháborúig, amikor is megsemmisült.

Különös, hogy a ponyvákkal ellentétben a kéziratos énekeskönyvek szövegeinél nincs ott a dallamjelölés. Ez felveti a kérdést, hogy milyen funkciója lehetett a versnek. A szövegek végén szereplő *Amen.* kifejezés azonban arra enged következtetni, hogy valamiféle imádságként használhatták az ismerői.

Az énekeskönyvek nem egyformán őrizték meg az utókornak a verseket, melynek címe bennük már a *Világ végéről való históriára* rövidült. A legteljesebb és a legkevésbé romlott a *Balyi Mihály énekeskönyvben* található szöveg. Egyben ez a legkorábbra datált szöveg is a kéziratok közül. Egyedül itt található meg a ponyvákön szereplő mind a negyvennyolc

⁵⁶ Küllös, 2004. 53.

⁵⁷ kategóriákat lásd: Küllös, 2004. 53-64.

⁵⁸ lásd: Küllös, 2004. 53-64.

versszak. Lévén sárospataki gyűjtemény, nem meglepő, hogy a sárospataki ponyvanyomtatványhoz áll legközelebb filológiailag. Nézzünk erre pár példát:⁵⁹

OSZK 820.828	Sárospataki ponyva	Balyi Mihály-ék
<i>5.Egész napnyúgotig napkelettől fogva</i>	<i>5.Egéjz napnyúgottik napkelettől fogva</i>	<i>5.Egejz nap nyugotik nap kelettől fogva</i>
<i>Mennydörgések mennek és sárkányok szálvá,</i>	<i>Mennydörgések mennek, és Sárkányok fzálvá,</i>	<i>Menydörgéjek mennek és járkányok fzálvá</i>
<i>Sok csillagok lesznek a' földre lehúlvá,</i>	<i>Sok tsillagok léfznek a' földre le húlva,</i>	<i>fok tsillagok léfznek a földre lehúlva</i>
<i>Mellyért minden állat lésznelbódúlvá.</i>	<i>Mellyért léfzen minden állat elbódúlvá.</i>	<i>Melyért léfzen minden álat elbodúlvá</i>

A fenti példából jól látszik Balyi-nak a törekvése, miszerint a hosszú 'f' betűket ('s') a ponyva alapján tartja meg.

OSZK 820.828	Sárospataki ponyva	Balyi Mihály-ék
<i>5.Egész napnyúgotig napkelettől fogva</i>	<i>5.Egéjz napnyúgottik napkelettől fogva</i>	<i>5.Egejz nap nyugotik nap kelettől fogva</i>
<i>Mennydörgések mennek és sárkányok szálvá,</i>	<i>Mennydörgések mennek, és Sárkányok fzálvá,</i>	<i>Menydörgéjek mennek és járkányok fzálvá</i>
<i>Sok csillagok lesznek a' földre lehúlvá,</i>	<i>Sok tsillagok léfznek a' földre le húlva,</i>	<i>fok tsillagok léfznek a földre lehúlva</i>
<i>Mellyért minden állat lésznelbódúlvá.</i>	<i>Mellyért léfzen minden állat elbódúlvá.</i>	<i>Melyért léfzen minden álat elbodúlvá</i>

Ezzel együtt azonban nem gondolnám, hogy Balyi Mihály az általunk ismert ponyváról másolta volna a szöveget, ugyanis, noha látszik a kéziratos szövegen a pontosságra való törekvés, mégsem egyezik több ponton a szavak elválasztása például:

Sárospataki ponyva	Balyi Mihály-ék
<i>7.Szent <u>Hieronimus</u>' rettentő írását,</i>	<i>7.Szent <u>Jéronimusnak</u> rettentő írásat</i>
<i>Ítélet napjának keserves újságát,</i>	<i>Itélet napjának keserves újságát</i>
<i><u>Tizen-öt</u> napokon leendő tsudáját</i>	<i><u>Tizen öt</u> napokon lejendő tsudáját</i>
<i>Halljad ember, és jól <u>gondold-meg mi vóltát.</u></i>	<i>Haljad Ember és jól gondolt <u>megmivoltát</u></i>

Az elválasztáson kívül a másik ami szembetűnik a fenti példán, az Szent Hieronymus nevének Szent Jéronimus-ra való átírása. Ilyen hibát egy másoló nem vétene, valószínű tehát, hogy egy másik, korábbi ponyváról vagy kéziratról másolhatta Balyi a verset.

⁵⁹ hasonlítási alapként használom még az OSzK 820.828-as szövegét is, hogy jobban láthatóak legyenek az eltérések

Feltűnő különbség még a következő példa is:

Sárospataki ponyva

Balyi Mihály-ék

40.Plútó maradéki, 's átkozott fiai,
Menjetek, a' testnek vóltatok tagjai ,

40.Plútó maradéki átkozot fiai
Menjetek a télnek vóltatok tagja

Az eredeti kézirat jelenleg a Sárospataki Református Könyvtár tulajdonát képezi.⁶⁰ Hogy hogyan kerülhetett Sárospatakra a kézirat, arról szintén csak találgatni tudunk, de mivel tudjuk, hogy elég jelentős iskola működött ott már a XVIII. században, valószínű, hogy Balyi Mihály is ott tanulhatott, esetleg tanár lehetett.

A *Balyi Mihály-énekeskönyvet* nem láttam élőben, mikrofilmről dolgoztam, az MTA mikrofilmtárában ugyanis megtalálható 3285-ös szám alatt. Tanulságos lehet, hogy a szöveg elején idegen kézzel szerepel: *Ethn. 19:352.*, ami az *Ethnographia* c. folyóirat 19. számára (1908.) utal. Ott ugyanis megjelent egy cikk Dr. Sztripszky Hiador tollából, aki a históriát egy vak koldus, Sándor Lajos előadásában hallotta valószínűleg Háromszéken, vagy annak a környékén.

A *Benczédi-énekeskönyvben* (1807-1809) található szövegben, már sokkal több a másolásból vagy félrehallásból fakadó rontás. Az írásképe arra utal, hogy nyomtatott betűket másolt át, azonban a sok rontás és hiányos szöveg inkább arra enged következtetni, hogy egy másik kéziratról vagy hallomásból írta le a verset.

OSZK 820.828

Benczédi Sámuel-ék

1.Minden keresztények ! jól meghalgassátok,
Keserves újságot majdan nektek mondok,
Utolsó itélett következik rátok,
Melly még soha sem volt, olyan csudát láttok

1.Minden kerefztények jól meghalgafsátok
Keserves Ujságot néktek majdon mondok
Utolsó Itélet következik rátok
Ki még soha nem volt olyan tsudát láttok

Különös rontás a következő:

OSZK 820.828

Benczédi Sámuel-ék

27.Azon szóra mi is mindjárt feltámadunk
És mind harminczhárom esztendősnak látszunk ,
Testünket felvévén gyorsan elindulunk ,
Josafát' völgyében mindnyájan megállunk.

27.Azon szora mi-is mingyárt fel támadunk
És mind harmintz három esztendősnak látszunk
Testűnket fel vévén gyorsan el indulunk
Rosa Fák Völgyében minnyájon meg állunk

⁶⁰ leltári száma:1342., mikrofilmen megtalálható az MTA mikrofilmtárában 3285 sz. alatt

Valamiért kimarad két fél versszak a következő részletben:

OSZK 820.828

Benczédi Sámuel-ék

32. Azonnal megnyílnak az egek ' kapui ,

Lesznek az igazak ezeknek látói ,

Abba bemenését nagy szívvel várói .

'S az őrző angyalok lesznek udvarlói.

33. Nagy felszóval mondja igaz bíró Krisztus :

Tinektek adatott a' mennyei jus .

Jöjj el boldog lélek , a' gonoszoktól fuss ,

Üdvösséged felől immár ne legyél bús.

32. Azonnal meg nyílnak Egeknek kapui

Lésznek az Igazak ezeknek látoi

Feljel Boldog lelkek gonoszoktól fuss

Üdvösséged felől nem léssz immár bus

Összességében két esetet tudok elképzelni a kézirat lejegyzésének körülményeire vonatkozóan: 1. egy eddig ismeretlen ponyvanyomtatványról másolta át Benczédi. 2. hallomás után jegyezte le, valószínűleg diktálás nyomán. Mindkét felvetés mellett egyenlő számú érv sorakozik.

A *Benczédi-énekeskönyvben* található szöveg lejegyzésének ideje 1808., erre utal legalábbis a szöveg utáni bejegyzés: *Hic Liber est Samuelis Bentzédi Ju(nius) A(nno) d(omini) 1808.* Az énekeskönyv jelenleg a kolozsvári Akadémiai Könyvtár tulajdonában van, fénymásolatról dolgoztam.

A *Török Mihály énekeskönyv* (1818-1819) szövege a legcsonkább, abban a negyvennyolc versszakból mindössze huszonhat maradt meg, az is sokszor töredékes formában. Török Mihály minden bizonnyal már csak az általa leírt, töredékes formában ismerhette meg a versezetet, amennyiben hallotta valahol, az is előfordulhat, hogy csak a leírt részekre tudott visszaemlékezni. Rögtön, a gyűjteményben szereplő első versszak is hiányos, amivel a lejegyző is tisztában lehetett, ugyanis az első sor helyét kipontozta:

OSZK 820.828

Török Mihály-ék.

22. Tizenkettődik nap világ tűzbe fordul ,

Mert kénköves esső az égből lecsordul ,

Utolso veszélye e' világnak tódul ,

Antikrisztusnak is sok akkor meghódul.

1.

Mert kénköves efső az égből le tsordul

Utolso veřzélje e világnak todul

Anti Krisztusnak fok akkor meg hodul

Török Mihályról azon kívül, hogy unitárius vallású, semmi egyebet nem tudunk. A gyűjteményben szereplő unitárius hitvallás alapján ezt viszont biztosan. Nála is Rózsa Fák völgye szerepel *Josafát* helyett, akárcsak Benczédinél. Véleményem szerint ez annak

köszönhető, hogy egy forrásból dolgozhattak, még ha csak közvetett módon is. Az a szövegek ismeretében lehetetlennek tűnik, hogy egyiket a másikról másolták volna. Sokkal valószínűbb, hogy azon a területen, ahonnan a két énekeskönyv származik, már *Rózsa Fák* völgyeként jelent meg *Josafát*. Ez a terület pedig minden bizonnyal Erdély, hiszen a *Benczédi-ék* biztosan onnét származik, míg a *Török-ék* esetében, mivel unitáriusról beszélünk, szintén Erdély jöhet elsősorban számításba.

A *Török Mihály – énekeskönyv* a Magyar Országos Levéltár R 317. Versek, epigrammák leltári szám alatt található meg a jelzet szerint. Ott jártamkor az énekeskönyv ide vonatkozó részei (1a-2b oldalak) már nem voltak a helyükön, így egy korábbi fénymásolatról dolgoztam.

A fenti adatokból arra következtethetünk, hogy a históriának nevezett verset elsősorban Budától keletre, egészen Erdélyig ismerték kéziratos formában. Itt tűnik ki az is, hogy az ellenreformáció korában katolikus hagyományban mélyen gyökerező szöveg a XIX. század elejére bekerül a protestáns énekhagyományba.

Szövegek kronológiája

A szövegek, mint láttuk, különböző állapotban maradt ránk, ezért a kronológia felállításánál a fő szempont az volt, hogy mennyire „romlottak” az egyes szövegek. A legnagyobb kérdést a ponyvakiadások jelentették, hiszen ezeken a kor kiadási szokásainak megfelelően nem szerepel a kiadás éve, hanem csak a „Nyomtatott ezen esztendőben” datálás vagy ennek változatai. Abból kiindulva, hogy a *Balyi-ék*-ben szereplő szöveg 1800-ból származik, azt mondhatjuk, hogy az első ponyvák már a XVIII. század végén megjelentek. Ettől kezdve viszonylag sok példányt nyomtathattak ki belőle, ennek köszönhető, hogy a variánsok besorolása nehézkes. A nagy példányszám arra utal, hogy a szöveg nagy népszerűségnek örvendett a kiadása idejében. A jelenleg ismert szövegek valószínűleg csak töredékei egy sokkal nagyobb korpusznak.

Az, hogy ponyván közel száz évet élt meg a szöveg (XVIII. sz. vége – 1850-es évek) egyértelmű bizonyíték népszerűségére, azonban felvet pár kérdést. Ezeket ugyan már érintettem korábban is, azonban megválaszolásukra tett kísérlet jobbára elmaradt.

A legfőbb kérdés, hogy milyen hagyomány lehetett az, ami biztosította, hogy a szöveg ilyen népszerű legyen ennyi időn keresztül? Véleményem szerint az egyik ilyen lehetséges „fenntartó” réteg lehetettek a búcsúvezetők. Egy gyalogos zarándoklatra megfelelőnek tűnik a hosszú, énekelhető vers. Bizonyítékot azonban egyelőre nem találtam, a hipotézis

alátámasztására. A megoldás nyilván az lenne, hogy minél több korabeli búcsúvezető énekrepertoárját áttekintsem, erre azonban itt nem volt sem időm, sem terem.

A szöveg további élete

A fejezetben azt kívánom bemutatni, hogy egy szöveg divatja után mi minden történhet vele. Jóllehet itt csak két lehetőségre van módom rávilágítani, azonban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy még lenne lehetőség egyéb irányba is kutakodni pl. a búcsúvezetők repertoárjait megnézni ponyvák szempontjából. Az említett két lehetőség, amit lentebb bemutatok: a népi látomásirodalom és az énekes koldusok szerepe a szövegek éltetésében.

Népi látomásirodalom

A folklorisztika szempontjából nagyon érdekesek azok a látomások, melyek nem a műköltészet termékei, hanem iparosok, parasztok és egyéb alacsonyabb társadalmi rétegekbe tartozó emberek élményei és beszámolóí. Ezek már viszonylag kései, XVIII. századi leírások, mely nagyrészt annak köszönhetően, hogy ebben a században kezdődik meg a magyar nyelv és írás állami, rendszerben történő oktatása. A protestáns látomásirodalom történeti vonatkozásait Molnár Ambrus és Dr. Szigeti Jenő közös tanulmányban foglalta össze.⁶¹

Természetesen amiatt, hogy csak a XVIII. századtól kezdve maradtak fent leírások, nem következtethetünk arra, hogy korábban nem is léteztek ilyenek. Mára már bizonyított, hogy a középkor idején is nagy szerepet töltöttek be a különböző víziók.⁶²

Tudomásom szerint eddig nem történt magyar kísérlet arra, hogy a XVIII. század látomásirodalom és a korabeli ponyvairodalom, illetve kulturális divatok közötti lehetséges összefüggéseket felderítsék. A jelenlegi vizsgálat alapja két alapfeltevés: az egyik, hogy egy időben egy ország területén létező két jelenség, nem tud, nem kapcsolatba kerülni egymással, a másik, hogy a látomások lejegyzői már írni-olvasni tudó emberek voltak, így valószínűleg a korabeli nyomtatványokat is ismerhették.

A probléma megvilágításához a Molnár-Szigeti szerzőpáros által közölt összefoglalóját,⁶³ és a Molnár által közölt látomásokat⁶⁴ vetem össze a fent vizsgált históriával. Tisztában

⁶¹ Molnár – Szigeti *Theologiai Tanulmányok* 19. (1984.)

⁶² Fügedi, 1981.

⁶³ Molnár – Szigeti, 1984.

⁶⁴ Molnár, 1998. 101-112.

vagyok vele, hogy a témának jóval nagyobb irodalma van, azonban ez a fejezet inkább egy kérdés felvetése, nem pedig annak megválaszolására vonatkozó kísérlet. Utóbbi egyébként is jócskán túlfeszítené a dolgozatom kereteit.

Középkori látomásirodalmunk témái Európa-szerte elterjedt sztenderdeket követnek, mint például *Visio Philiberti* vagy *Szent Patrik purgatóriuma*.⁶⁵ Horváth János rámutat arra, hogy a barokk hatására az addigi vízióirodalom szinte virágzásnak indul a XVII. században.⁶⁶ Gyakran választotta témájául ez a fajta látomásirodalom az „utolsó dolgokat” illetve a purgatórium szenvedéseit,⁶⁷ már így összezsengésbe kerülve a korabeli nyomdatermékekkel.

A barokk irodalom hatása a XVIII. század végén elér a népi kultúráig és teret hódít magának szinte kivétel nélkül, mind a katolikusoknál, mind a protestáns hívőknél.⁶⁸ Azonban ahogy az lenni szokott a különböző műfajok elterjedésénél, úgy a látomásirodalomban is megfigyelhető, hogy némely elemei változnak a szövegeknek. Az első és legfontosabb változás az egyéniség előtérbe kerülése azáltal, hogy a látomást a szövegekben általában megelőzi egy önéletrajzi bevezető.⁶⁹ A másik, mely sokkal inkább a nemesi és paraszti műveltség különbségeiből ered, hogy ezek a víziók többé nem versbe foglalva jelennek meg, hanem prózában.

A felhasznált irodalom négy alakot mutat be a protestáns népi látomásirodalom alkotói közül: Schulcz Györgyöt, Gál Józsefet, Soltész Istvánt és Szentpéteri Juhász Jánost.

Schulcz György, késmárki születésű gombkötő mesterlegény látása kedvelt népi olvasmány volt a XVIII. század második felében. A látomásait tartalmazó kézirat címe a „Hetedik trombita”, és gyakorlatilag a világ végéről szól.⁷⁰ Schulcz az bevezetőben azt írja, hogy háromszor hét dologban mutatja be az emberek romlott állapotát. Magát a kéziratot Molnár három részre tagolja: egy bevezető részre, a második rész két látomására (pokoljárás és mennyországlátás), végül pedig azokra a próféciaakra és tanításokra, melyeket Schulcz Istentől

⁶⁵ Molnár-Szigeti, 1984. 5.

⁶⁶ Horváth, 1924.

⁶⁷ Molnár-Szigeti, 1984. 6.

⁶⁸ Molnár-Szigeti, 1984. 7.

⁶⁹ Molnár-Szigeti, 1984. 8.

⁷⁰ Molnár, 1998. 102.

kapott. Az irat alapgondolatai a Jelenések könyvéből és egyéb ószövetségi könyvekből származnak.⁷¹ A tematika szintjénél azonban nem visz közelebb a tárgyalt szövegcsoporthoz.

A következő látó Soltész István, akinek levele ugyanabban a nánási kéziratban maradt fent, mint Schulcz látásai. Ő azonban sokkal inkább számspekulációval jövendölő személy volt.⁷² Számításainak alapjai a Biblia és a kanonizált szentek szerinte létező titkos könyvei voltak,⁷³ ez utóbbiak valószínűleg különböző hitvitázó irodalmak és apokrif iratok, melyek a reformáció idején nagy számban terjedtek. Az új világ eljövételét 1760-ra tette, amikor is szerinte a poroszok legyőzik Mária Teréziát. Nagyon érdekes, hogy Soltész, Schulcz-cal együtt megszökött a katonaság elől.⁷⁴ Mindkét látó a XVIII. század szülötte, valószínűleg tanító-tanítvány viszonyban állhattak egymással, írja Molnár Ambrus.⁷⁵ Hagyatékaikban a világvége témájának feldolgozása nem egyezik meg a ponyvaszövegével.

Gál József látásait nem ő maga írta le, hiszen vallomása szerint sem írni, sem olvasni nem tudott.⁷⁶ Ennek következtében látásainak fennmaradt szövegei különböznek egymástól.⁷⁷ Kapcsolódási pontot a témán kívül önála sem találtam.

Szentpéteri Juhász János látásában szintén megjelenik a hetes szám, a szöveg kezdete erre utal: „*Hét látomások...*”, melyből azonban csak négy maradt ránk.⁷⁸ Az első két látomás bibliai toposzokat dolgoz fel (aratás és szőlőművelés), a harmadik egy istentisztelet leírás és pont a negyedik, melynek szövege sajnos félbeszakad, kezdődik a világvége históriájára hasonlító képekkel.⁷⁹

Összességében tehát e rövid áttekintőalapján egyelőre azt mondhatom, hogy a vizsgált ponyvaszövegek és a XVIII. századi látomásirodalom között nem találtam közvetlen kapcsolatot.

⁷¹ Molnár, 1998. 103.

⁷² Molnár, 1998. 105.

⁷³ Molnár, 1998. 105.

⁷⁴ Molnár, 1998. 105.

⁷⁵ Molnár, 1998. 106.

⁷⁶ Molnár, 1998. 107.

⁷⁷ Harsányi, 1985. 199.

⁷⁸ Molnár, 1998. 108.

⁷⁹ Molnár, 1998. 108-110.

Énekes koldusok

A folklorisztikai érdeklődés már egészen korán megjelent a ponyvaszöveggel kapcsolatban. Sztripszky Hiadornak 1908-ban megjelent tanulmányában olvasható szöveget Háromszék vármegyében (egészen pontosan Karatna-Volálon/Torján) egy Sándor Lajos nevezetű vak koldustól gyűjtötte fel:⁸⁰

Sándor Lajos

OSZK 820.828

„Minden keresztények jól meghallgassátok, Keserves újságot majdan nektek mondok, Mely még soha sem volt, olyan csodát láttok, Utolsó ítélet következik rátok.	1.
Szent Mihály az égen harsogván drombitál: Kelj fel bűnös ember, többet ne aludjál, Itélő bíródhoz lódulj s takarodjál.	26.
A nagy számtartó könyveket kinyilatkoztassák, Sok undok vétkeket elé is számlálják.	38/1-2.
Jaj ekkor sok bűnös hol kell maradnod!	39/1
Rózsafák völgyében mindnyájan ott leszünk,	27/4.
Ott apa fiával s anya leányával	28/1.
Mind 30 évesnek látszunk.	27/2. -> harminchárom
Mikor Krisztus Urunk eléállt az ítélőszékre:	33/1
Tű balkezem felől álló gonosz népek,	nem szerepel a ponyván
Mikor szonnuhoztam, innom sem adtatok,	35/2
Ruhátlan koromban nem is ruháztatok,	35/1
Tűk menjetek el már az örök pokolra.	35/4
Tű jobb kezem felől álló kegyes népek,	nem szerepel a ponyván
Mikor szonnuhoztam innom is adtatok,	nem szerepel a ponyván
Ruhátlan koromban meg is ruháztatok,	nem szerepel a ponyván
Tűk menjetek el már boldog menyországba,	nem szerepel a ponyván
Vélem együtt pedig öröm vigasságba.” ⁸¹	nem szerepel a ponyván

A koldus repertoárjából összesen hét szöveget közölt a gyűjtő. A lövétei veszedelem címet viselő szöveg kivételével, mindegyik vallásos témát dolgoz fel. Az ötös számú énekről,

⁸⁰ Sztripszky, 1908. 348.

⁸¹ Sztripszky, 1908. 352-353.

melyet bemásoltam, már első pillantásra lerí, hogy köze van a ponyvaszövegekhez. Nem csak hogy hasonló képek szerepelnek benne, de az egyes verssorok egy az egyben megmaradnak. Összességében úgy fest a szöveg, mint ha a ponyvának csak egyes részletei maradtak volna meg a koldus memóriájában. Sándor Lajosról sajnos azonban semmit sem tudunk, azon kívül, hogy feleségével együtt járta a vásárokat és énekléssel koldult. A bemásolt szöveg melletti jelölések az OSZK820.828-as ponyva versszakainak és sorainak számával egyeznek meg. Nagyon érdekes, hogy Hieronymus alakja és a tizenöt vagy tizenkét csoda kiesnek a szövegből. Ez utalhat arra is, hogy valamilyen oknál fogva nem tudtak a témának szerves részeivé válni. Ennek oka kétféle lehet: a szöveg hosszadalmas, ezért nehezen megjegyezhető, vagy ezek a részletek egyszerűen meg sem gyökeresedtek a szájhagyományban.

Sztripszky a dalokat két csoportra, egyrészt az asszony örökölt dalaira, másrészt a nyomorék férfi saját költeményeire osztja, ez utóbbiba sorolva a világ végéről szóló szöveget is.⁸² Előadásmódjukat az jellemzi, hogy míg a férfi háromhúros lanton játszik vagy kéreget, az asszony éneklí a dalokat, melyeknek dallama a kis hangterjedelem miatt szinte *recitativ*.⁸³

Az Sztripszky által *igriczeknek* nevezett énekesek nem ismeretlenek a néprajzi szakirodalomban. A Magyar Néprajzi Lexikon második kötete a következőket írja róluk: . „*hivatásos középkori énekmondó, aki idők folyamán mulattatóvá lett. A szó valószínűleg szláv eredetű, pontos jelentése vitatott, a középkori magyar énekmondók egyik elnevezése lehetett: minden bizonnyal a jokulátor magyar megfelelője. Mindkét foglalkozás és elnevezés változáson ment keresztül: egyes feltételezések szerint a birtokadományozásokban szereplő igric szó arra vall, hogy eleinte a királyi udvar megbecsült énekesei lehettek; foglalkozásnévként azonban csak a 15. sz.-tól szerepel, és jelentése ekkor inkább már zenész, mulattató, mutaványos és szemfényvesztő.*”⁸⁴

A Sztripszky tanulmány megjelenését követően 1915-ben jelent meg, szintén az *Ethnographiában* két tanulmány, melyekben öt szövegről bizonyítják be, hogy nem a koldus saját szerzeményei.⁸⁵ A világ vége tematikájú szöveggel kapcsolatban Harsányi utal rá, hogy van egy ponyván megjelent változata, melynek közli címlapján szereplő szöveget.⁸⁶ A címlap-szöveg megegyezik a sárospataki ponyvával, amin egyébként idegen kézzel írt utalás mutat

⁸² Sztripszky, 1908. 348.

⁸³ Sztripszky, 1908. 348.

⁸⁴ Katona, 1972, 620-621.

⁸⁵ Harsányi, 1915. Kodály, 1915.

⁸⁶ Harsányi, 1915. 139.

Sztripszky 1908-as tanulmányára. Valószínű továbbá, hogy a szintén Sárospatakon található *Balyi Mihály-ék*-ön szereplő idegenkezű ceruzairás, szintén Sztripszkyre utalva ugyancsak tőle származik. Harsányi pontos kiadási évet nem mond, csak annyit, hogy a ponyva a XVIII. század végéről való.⁸⁷

Kerényi György azt írja a koldusénekek dallamával kapcsolatban, hogy legtöbbjük egy dallamcsaládhoz tartozik, s ezt a dallamot közli is tanulmányában.⁸⁸ Komoly kérdés lenne, hogy ez a dallam illik-e Sándor Lajos énekére, illetve, hogy a mennyiben hasonlít a ponyvákon jelölt *Óh te rettenetes elkerülhetetlen* dallamához.

Kerényi cikkének végén vázlatosan összefoglalja egy ének történetét: mint szent szöveg, egyházi ének indul el útjára, majd a hívőktől megtanulják a búcsúkon összeseregülő koldusok.⁸⁹

⁸⁷ Harsányi, 1915. 139.

⁸⁸ Kerényi, 1972. 77-78.

⁸⁹ Kerényi, 1972. 83.

Összegzés

Jól látszik, hogy a szöveg és a téma is több síkon mozog. Először is megfigyelhető a téma mozgása időben, ami az eddigiekből világosan látszik. A világ vége témája nemzeti nyelven a XVI. században jelenik meg az elit, nemesi irodalomban. Hála a technikai fejlődésnek és a hagyománynak egészen a XX. század elejéig gyakorlatilag nyomon követhetők formulái és motívumai. Egészen bámulatos, hogy háromszáz éven keresztül, mindenféle társadalmi és technikai változás nyomása alatt ezek az elemek ennyire stabilan meg tudnak maradni.

Tanúi lehettünk a téma, azon belül a szövegcsalád mozgásának társadalmi síkon is. Láttuk, hogy a nemzeti nyelvű irodalom hogyan adaptálja a korábban latin nyelvű szövegtörzset. Ez az adaptáció lesz aztán a feltétele annak, hogy az „alacsonyabb” társadalmi osztályok is megismerkedhessenek a lírában a világ vége szöveghagyományával. Nem meglepő, hogy az első közvetítők az egyházi tisztséget betöltők közül kerülnek ki a XVI.-XVII. században. A világi arisztokrácia, a nemesség különböző rétegei is fokozatosan beleépítik saját hagyományukba a XVII-XVIII. század folyamán. Ebben az időben azonban megindul a nagy példányszámú aprónyomtatványok kiadása, mely lehetővé teszi, hogy sok, különböző rangú emberhez juthasson el a szöveg egy időben. A kiadványokkal párhuzamosan indul be a folklorizáció folyamata is, melynek végén ott áll az a Sándor Lajos nevezetű énekes koldus, akitől utolsóként halottunk a szövegcsaládról. Ő már egy marginális társadalmi réteg tagja.

Nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a római katolikus hagyományból, mire elérünk a kéziratos énekeskönyvek szintjére protestáns hagyomány lett. Így felekezeti szinten is adatható a téma és szövegcsalád mozgásának folyamata.

A térbeli mozgás, melyben nyugat-keleti irányú elmozdulás látható, a negyedik sík. A győri kanonoktól eljutott a szöveg, illetve annak egyes elemei egészen Erdélyig.

A felvázolt többdimenziós ábra minden bizonnyal összevethető lenne más szövegcsaládok hasonló vizsgálatával.

Szót kell még ejtenem a szöveg, illetve magának a témának a változásairól. A szöveg kidolgozottsága kétségkívül a ponyvákra éri el a maximumát. Ahogy láttuk, szövegek nem a semmiből lesznek, így a részletesebben vizsgált szövegcsalád sem előzmények nélküli. Amiben a ponyvaszöveg újat hoz: Szent Jeromos szájába adja a jövődőlést, mely elé tesz egy, eddig máshonnan nem adatolt, bevezető részt. A közepén újdonságként jelenik meg a 12+3-as felosztás, mely nem hagyományozódik tovább még a koldusénekekben sem. Ennek oka az lehet, hogy nehezen megjegyezhető a hosszúság miatt, és így nem tud szerves része lenni a

szövegnek. Úgy néz ki, hogy a szövegcsalád törzsét a vers harmadik harmada alkotja, melynek előzménye megjelenik már Nyéki Vörös Mátyásnál, és utolsó változata a vak koldus repertoárjában marad fenn.

Reményeim szerint a dolgozat két tanulsággal is szolgál. Az egyik, hogy a néprajzot, és azon belül a folklorisztikát nem lehet korlátozni oly módon, hogy azt mondjuk: csak az „alacsonyabb” rétegek, szubkultúrák folklórával foglalkozunk. Ugyanis ezzel a saját lehetőségeinket határolnánk be és kutatásainkat tennénk szűklátókörűvé. A másik tanulság pedig egészen konkrétan a világ vége víziók további néprajzi szempontú vizsgálata, melyre már történtek kísérletek az utóbbi időben elsősorban a népi látomásirodalom felől.

Források

Ponyvák

Bálint Sándor hagyatéka

1851. Pest, Bagó Márton nyomdája

Egy szép ének, melyben Szent Jeromos doktor az utolsó ítéletkor leendő rettenetes csudákat bizonyítván, melyeket régen az Úr Isten neki, mint kedves tanítványának, megjelentetett, ekképpen magyarázza azokat.

é.n. Szeged, Grün János betűivel

Az utolsó ítéletről história. Első: Minden keresztények jól meghallgassátok 's a't. Második: Könyörülj Istenem én bűnös lelkemen 's a't.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény,:

Sz4780 é.n. h.n.

Egy szép // új // ének, // melyben // Sz. Hieronymus Doctor // az utolsó ítéletkor leendő rettenetes tsudákat bizonyítván, // melyeket régen az Úr Isten mint // kedves Tanítványának meg-jelentetett, // ekképpen magyarázá.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény,

Sz4934 é.n. h.n.

Egy szép // ének, // melyben // Szent Hieronymus Doktor, az // utolsó Itéletkor jelendő rettenetes tsudákat, // melyeket az ÚR ISTEN néki mint // kedves Tanitványának meg jelentett, // magyarázza

Országos Széchényi Könyvtár,

342.481 1809. Pest, Szőnyi Benjamin

Novissima tuba

807.432. é.n h.n.

Egy szép új // ének, // melyben // Szent Hyeronimus Doktok, az utól- //só ítéletkor leendő rettenetes tsudákat bizo-// nyítván, melyeket régen az Úr Iften, mint // kedves Tanítványának megjelentetett, ekkép- // pen magyarázza:

820.828. é.n. h.n.

Egy szép új // ének, // melyben // SZ. HIERONIMUS DOKTOR // az //
UTOLSÓ ÍTÉLETKOR // leendő rettenetes csudákat bizonyítván, mel- //
lyeket régen az Úr Isten mint kedves ta- // nítványának megjelentetett, //
ekképpen magyarázá.

sárospataki ponyvanyomtatvány

? é.n. h.n.

EGY SZÉP // ÚJ // ÉNEK, // melyben // SZ. HIERONYMUS DOKTOR // az //
utolsó ítéletkor leendő rettenetes // tsudákat bizonyítván, // melyeket régen az
ÚR ISTEN, mint // kedves Tanítványának meg-jelentetett, // ekképpen
magyarázá.

Kéziratos énekeskönyvek

(A számok Stoll Béla bibliográfiájára utalnak.)

Balyi Mihály-ék.(1800)

550. Sárospataki Könyvtár 1342.; MTA Mikrofilmtár 3285

Bálint Mihály-ék (1814)

643. Megsemmisült.

Benczédi Sámuel-ék. (1807–1809)

585. Kolozsvár, Akadémiai Könyvtár MSU 1236/I–II. Mikrofilm:
MTAK A 22/IV. és 298/II.

Török Mihály-ék. (1818–1819)

1218. Budapest, Magyar Nemzeti Levéltár, R szekció 317. Versek,
epigrammák.

Irodalomjegyzék

BÁLINT Sándor

1977. Ünnepi kalendárium II. Budapest

BÁN – HOPP – KLANICZAY – PIRNÁT – STOLL – TARNAI – VARGA

1964. A magyar irodalom története II. Sötér István (főszerk.), Budapest

BARTHA Elek

1998. Néphit és népi vallásosság. In: Voigt Vilmos (szerk.): A magyar folklór. Budapest, 470-504.

BÉKÉS István

1966. Magyar ponyva Pitaval, Budapest

BENDA Kálmán

1976. Felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság* 1976. (4. sz), Budapest, 54-61.

BURKE, Peter

1984. A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* 95. Budapest, 362-373.

FÜGEDI Erik

1981. Kolduló barátok, polgárok, nemesek : tanulmányok a magyar középkorról. Budapest

GÁLOS Rezső

1937. Amade Antal versei. Budapest

HARSÁNYI István

1915. Két koldus-ének forrása. *Ethnographia*. 26. 138- 139.

1985. Adalékok látomás-irodalmunk történetéhez. *Vallási néprajz* 2. 190-217.

HOLL Béla (szerk.)

1974. Régi magyar költők tára: XVII. század, 7. kötet, Katolikus egyházi énekek 1608–1651, Budapest

HORVÁTH János

1924. A barokk ízlés irodalmunkban. Budapest

HUBBES László

2008. Látomások a végső dolgok bűvöletében. Az apokalipszis a vallásos irodalom műfajtól a művészeti kifejezésmódig. Marosvásárhely

JENEI - KLANICZAY - KOVÁCS - STOLL

1962. Régi magyar költők tára: XVII. század, 2, Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei, Budapest

KERÉNYI György

1972. Egy koldusének változatai. *Ethnographia*. 83. 77-84.

KLANICZAY Tibor

1961. Reneszánsz és barokk. Budapest

KODÁLY Zoltán

1915. Három koldusének forrása. *Ethnographia* 26. 307-309.

KÓSZEGHY Péter

2003. Barokk irodalom. In: Uő. (főszerk.): Magyar művelődéstörténeti Lexikon I. Budapest, 263-283.

KÜLLŐS Imola

2004. Közköltészet és népköltészet. Budapest

MARÓT Károly

1949. A népköltészet elmélete és magyar problémái. Budapest

MOLNÁR Ambrus

1998. Három református népi látomás és egy bibliai jövődőlés. In: Pócs Éva (szerk.): Eksztázis, álom, látomás. Pécs, 101-112.

MOLNÁR Ambrus – SZIGETI Jenő

1984. Református népi látomásirodalom a XVIII. századi Magyarországon. *Theologiai Tanulmányok*. 19. Budapest

NEMESKÜRTY István

1993. A magyar irodalom története 1000-1945. Budapest

N.SZABÓ MAGDOLNA - ZOMBORI István

2010. Vallásos ponyvanyomtatványok Bálint Sándor hagyatékában : Religiöse Kolportagedrucke in Sándor Bálints Nachlass. Szeged

STOLL Béla

2002. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542-1840). Budapest

(online: <http://www.balassikiado.hu/BB/netre/html/stoll.html>)

SZTRIPSKY Hiador

1908. Igriczek – Énekes koldusok. *Ethnographia*. 19. 345-353.

TAKÁCS Lajos

1958. Históriások, históriák. Budapest

TÓTH István György

2006. Az írott kultúra térhódítása In: Kósa László (szerk.): Magyar művelődéstörténet. 2006. Budapest, 223-249.

VOIGT Vilmos

1996 Középkori látomásaink és a látomások megjelenése a XV-XVII. századi magyar irodalomban. *Vallási Néprajz* 8. Budapest, 11-31.

2001. Magyar barokk túlviláglátás szövegek. In: Pócs Éva (szerk.): Lélek, halál, túlvilág. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, 461-473.